

Говорителят и народът в „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов

Димитър Бурла

The Spokesperson and the people: The present paper takes on the task to interpret Z. Stoyanov's texts not as ones that describe the past, but as texts that carry on performative discourse by naming and describing the "people" and thus creating it, as long as the people is revealed and made visible in public, set as principle of vision and division. The care to provide the power to present or represent "the people", to speak for and on behalf of "the people" gives birth to the character of the Spokesperson. By means of the mechanisms of representation, through the body and voice of the Spokesperson, the community becomes visible and comes to life. The birth of the Spokesperson requires erasing the individual self in order to give birth to the moral self that is able to embody the transcendence of the community. And the birth of "the people" only becomes possible when it is presented in the public domain, i.e. when someone speaks for the people and on behalf of the people.

Key words: Zahari Stoyanov, Spokesperson, People, Nation, Representation, Public Space

В началото на „Записки по българските въстания“ се появява една метафора за историята като книга, която има своите мрачни, но и своите „най-бляскави страници“ [8, с. 9]. Изучаването на тази книга е вменено като естествена длъжност на „потомството“, защото миналото ни „характеризира като народ“ [8, с. 10]. Използваното сегашно глаголно време е добър пример за перформативната сила на словото: то фиксира едновременно наличността и на „история“, и на „народ“, на който се приписва тази история. В настоящия текст ще се опитам да проблематизирам тази очевидност, като покажа как представата за „народ“, изградена от текстовете на З. Стоянов, се ражда в рамките на определен националистически дискурс. В предлагания прочит ще се вода, от една страна, от работите на П. Бурдийо върху представителството, чрез което един говорител присвоява символната власт да създава или утвърждава групи чрез въвеждането на принципи на виждане и подреждане на социалното пространство [1, с. 142]. От друга страна, следвайки тезата на П. Бърк [2] за откриването на народа от европейските интелектуалци в края на XVIII и началото на XIX век [2, с. 29, 34], ще потърся в отношенията на единство и разделение между „интелигенция“ и „народ“ онази специфична работа, която чрез политическата мобилизация на традиционни маркери на идентификация довежда до създаването на нацията [6]. И според П. Бърк „колкото и да е иронично, идеята за „нация“ идва от интелектуалците и е наложена на „народа“, с който те желаят да се отъждествят. Към 1800 г. селяни и занаятчии имат по-скоро регионално, отколкото национално съзнание“ [2, с. 33-34].

За текста на З. Стоянов двойката „интелигенция“ – „народ“ е именно такъв конструктивен принцип на виждане и разделение на социалното пространство, за който говори Бурдийо, тъй като тя внася същественото разграничение и противопоставяне между „високо“ и „ниско“ като противопоставяне на „учената култура“ и „народната култура“, съгласно разделението на Хердер и на немските романтици [2, с. 28-29]. Представата за отношенията между тези две „култури“ е репрезентирана от фигури на Говорителя и на „народа“. Разглеждам Говорителя като символична фигура, която може да бъде актуализирана както в образа на повествователя, така и в образите на цял ред герои, които също така се обръщат към „народа“ и говорят на него и за него. Важното е, че във всеки случай, когато някой се обръща към „народа“, той заема една и съща позиция, утвърждава се чрез едно и също ценностно отношение към света, определя се по един и същи начин спрямо „народа“. С „народа“ повествователят в „Записки по българските въстания“ удържа едно двойствено отношение. Той, народът, е едновременно „свой“ и неговите притежания са и „наши“ притежания – на разказвача и на читателската

публика. Но това току-що провъзгласено дискурсивно „ние“ не пречи в следващия момент „народът“ да бъде видян и като „друг“, доколкото е непознат, доколкото не познава сам себе си и собствения си „живот“, от който черпи своята идентичност. Тогава кой говори и в какво отношение е той към „народа“?

В търсенето на отговори на тези въпроси, ще се опитам да видя символната власт, която текстът на З. Стоянов упражнява, за да съгради една представа за „народа“, участваща в политическите борби около конституирането на (знанието за) българския свят. Това означава текстът да бъде видян не в перспективата на едно познание за миналото (каквото на пръв поглед претендира, че набавят според увода на „Записки по българските въстания“), а като реализиращ един перформативен дискурс, който, като назовава и описва „народа“, същевременно го и създава, доколкото го разкрива и прави видим в публичното пространство, налага го като принцип на виждане и разделение. Ще цитирам Бурдийо, който казва: „Всъщност като съзвездието, което според Нелсън Гудман започва да съществува само когато е подбрано и обозначено като такова, така и една група, раса, пол (gender), регион, нация започват да съществуват като такива за тези, които са част от тях, и за другите едва когато е ограничена по някакъв принцип от другите групи, т.е. чрез познаването и признаването“ [1, с. 143].

Намерението на Захари-Стояновия текст да покаже българските герои или най-бляскавите страници от българската история напълно се вписва в подобно усилие по конституиране на „народа“. Със самото говорене за „народа“, като го именува и като му приписва герои и история, текстът го извиква на съществуване [1, с. 61; 143]. Тази символна власт да се „правят неща, т.е. групи чрез думи“ [1, с. 143] е предмет на домогване обаче от различни страни. Затова З. Стоянов първо трябва да постанови кой има право да говори за народа, да го представя пред света, да явява неговото съществуване, като придава публичност на неговия „живот“.

Грижата по осигуряване на властта да се представя или представлява „народът“, да се говори за и от името на „народа“ ражда специфичната фигура на Говорителя. Както показва П. Бурдийо, успехът на това начинание зависи до голяма степен от това, Говорителят да успее да произведе собствената си необходимост [1, с. 167]. В „Записки по българските въстания“ пишещият мисли себе си като двойствена фигура, като фигура на границата: той бди на символчните граници на общността, където се произвеждат различните визии за нея. Неговото слово е необходимо в една ситуация на кризис, която се възобновява отново и отново в битието на общността. Ето как е описана тя в предисловието към втората част на „Записки по българските въстания“: „Настоящата книга е написана в най-тежките минути за България, когато нейното съществуване и онова на всеки българин се четеше не на години, а на часове. Ние написвахме по няколко реда и излязвахме да се заслушваме не се ли чува песента „Казак загулял в турецкой земле“ [8, с. 389]. Това е слово, писано в напрегната, пределна ситуация, когато се решава съдбата на България. От една страна, като слово то е твърде слабо, затова и е прекъсвано постоянно. Единственото обяснение на тези прекъсвания е, че пишещият може да бъде участник или свидетел на събития, пред които писането вече е безсилно или ненужно. От друга страна, продължаващото писане говори за съзнаваната мисия на словото, което се явява своеобразно героическо отстояване на „своето“ срещу заплахата на „чуждото“. Появата на врага неслучайно е означена метонимично чрез високите регистри на словото – песента е тържествуващото слово, победилото слово – знание за света. Така необходимостта да имаме „свое“ слово срещу постоянните заплахи на „чуждите“ слова извиква Говорителя на вечна стража.

Друга важна функция на Говорителя, която прави потребно неговото присъствие и легитимира властта му над групата, е тази на единствен

интерпретатор, на прояснител, който само може да разкрие „тайната“ на онзи съкровен живот, в който са съхранени ценностите на общността и с това да осигури прехода ѝ отвъд – в нейното истинско битие [7, с. 55]. Нужен е някой, който да яви на „народа“ неговото съществуване, да го изговори и заговори, като с това го представи пред самия него и пред другите: „Най-после към вас, братя, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братя, които не са знаели повече от вас!“ [8, с. 19]

Преди да стори това мемоаристът обаче, „оракулската реч“ [1, с. 169] вече е прозвучала от устата на ред „първосъздатели“ на народа, чието дело се представя по сходен начин, като повтаря почти едни и същи думи. Раковски пръв изрича думите, „че и ония сиромаси българи, които не се познават с Росети и които нямат мошия, така също са хора“ [8, с. 288]. Левски е „първото лице, което започна да работи **направо с народа**“ [8, с. 67]. След речта на Бенковски един селянин ще каже: „Чак сега **повярвах, че и ние сме били народ**, достоен за независимост“ [8, с. 426], а муховци така ще оправдаят решението си да не убият войводата, който ги е повел на обречен бунт: „Уплашихме се, дожаля ни да теглим куршум на тогова, който ни направи най-напред **да познаем, че сме българи** и че трябва да си имаме свое царство“ [8, с. 501]. Това настоятелно повторено „пръв“ чертае важна граница в битието на „народа“ или по-точно чертае границата между небитието и раждането на „народа“ за неговото истинско битие. Истинско раждане в словото на онзи, който сам е извикан на живот от грутата.

В уводите към първа и втора част на „Записки по българските въстания“ словото на разказвача също така чертае подобна граница, с която се поставя ново начало и която трябва да предизвика ново познание или раждане на „народа“. Така словото на разказвача и словото на героите взаимно се повтарят и усилят в усилияето да произведат истината за народния живот. Речта на Бенковски на Оборище е такова явяващо слово: „тая негова реч, в която **се описваха** страданията и теглилата на българския народ...“ [8, с. 359]. Книгата на З. Стоянов в голямата си част също описва „страданията и теглилата на българския народ“. Това повторение е от изключително значение за конструирането на „народа“ като публиката, към която някой се обръща и която създава със самия факт на това обръщение. Бурдийо отбелязва: „Класата (или народът, или нацията, или всяка друга иначе неуловима социална реалност) съществува, ако съществуват хора, които могат да кажат, че те са класата, поради самия факт, че говорят публично, официално, вместо нея, и че са признати като имащи основание да го правят от хора, които чрез самото това се признават като членове на класата, на народа, на нацията или на коя да е друга социална реалност, можеща да бъде въобразена и наложена от дадена конструкция на социалния свят“ [1, с. 144]. Към това трябва да прибавим обаче, че за да се случи това признание, е необходим не единичен речев акт, който създава определен текст, а наличието на последователно свързани текстове във времето или „текстове, които могат да бъдат срещнати на различни места и в различно време от иначе необвързани хора“ [4, с. 144]. „Записки по българските въстания“ функционира именно като такова дискурсивно пространство, в което текстове, произнесени по различно време и пред различна, но винаги ограничена по обем публика, взаимно подкрепят и усилят своите ефекти, създавайки усещането за непрекъснатост на едно говорене, обърнато към постоянно налична публика. Такива единични текстове са различните „документи“ (прокламации, устави, писма), публикувани на страниците на книгата.

Говорителят е медиатор не само в смисъла, който влага В. Стефанов, когато разглежда тази функция на фигурата на писателя [7, с. 51-54]. Той събира в своето слово разпръснатите гласове на другите, за да въплъти в своето тяло и в своята реч

самата общност. Показателно е, че след речта на Бенковски селяните са готови да умрат „за такъв човек“ [8, с. 360]. Отъждествяването между Бенковски и „народа“ отдавна е отбелязано от критиката, но тук то ме интересува от гледна точка на механизмите на представителство, чрез което се конституира самата представяна група. Можем да кажем, че чрез гласа и тялото на Говорителя самата група придобива видимост и чуваемост.

Тази възможност на Говорителя да представя групата, като въплъщава в себе си нейната трансцендентност спрямо всяко друго индивидуално съществуване, е пробният камък на разделението между него и лъже-представителите. В текста на „Записки по българските въстания“ те са видени в различни фигури, но сред тях ще открием две – на чужденците-българофили и на „учените“, като между тях съществуват множество общи черти. Първите въпреки заявената си любов към българското му остават „чужди“, защото в своите пътувания из българските земи няма да се срещнат с „народа“, а само „със самохвалствующите се първенци, със заинтересуваните началници и кметове, както в турско време с мюдюрите и владиците“ [8, с. 17]. Техните пътища са предначертани от личния интерес и от слепотата за истинската същност на „народа“. „Учените“, между които трябва да сложим и „писателите“, също така са отчуждени от „народа“, защото не само не споделят живота на „народа“, но и в представянията му го „украсяват“, като следват предписанията на „граматиките“, т.е. превръщат го в изкуство, в нещо изкуствено, което цели да покаже повече самите тях, отколкото „народа“. Те употребяват „народа“ [1, с. 155] единствено като средство за постигане на своите частни цели, но никога не като предпоставящи го като своя истинска цел.

Съвсем различен е онзи, който притежава необходимите качества и знания, за да разкрие „тайните“ на народния ни бит“ [8, с. 17], който може така да говори на „народа“, че „да го съедини наедно“, да го накара да познае, „че сме били народ“. Това е онзи, чиито интереси са интересите на „народа“. За да се постигне подобно внушение, е необходимо Говорителят да заличи себе си, да унищожи себе си като отделна личност, за да се превърне в групата, която представлява [1, с. 168-169]. Вероятно в този контекст трябва да видим и залога на това „самоунижение“, на което се подлага Захари – разказвач и герой на своите „Записки...“

Раждането на Говорителя изисква заличаване на „индивидуалната личност“, на „обикновения индивид“, за да се роди като „морална личност“ [1, с. 169], способна да въплъти трансцендентността на общността. Както показва Бурдийо, това е духовно обръщане (metanoia), което предполага истинска работа върху себе си: ръкополагане и посвещение [1, с. 167-169]. Оттук и определената митологизация на фигурите на революционери и апостоли, като под „митологизация“ имам предвид един механизъм на обобщаване и персонализиране на значими социални роли и функции [3, с. 25], на представяне на „социалната личност“ като „мястото, заемано от човека в социалната структура, целостта, формирана от всички му социални връзки с другите“ [5, с. 217]. Затова животът на всички тези герои на българските народни движения може да бъде представен по един и същи начин.

Пътят им неизменно минава през долната земя на унижението и страданието, през тъмните пространства на социалната периферия, където са отхвърлени хората „долня ръка“. Там, в тези пространства на социалната невидимост, човек пребивава на границата между култура и природа, приближава се до животинското. Там се заличава всеки човешки облик (защото няма кой да даде признанието на погледа или протегнатата ръка). Но именно в лимиалността на това пространство всички са равни, защото липсват социални знаци на различието: имот, диплома, семейство – различни видове състояния (state), имущество (estate), които осигуряват място (status) в обществото [5, с. 46].

Но това не е достатъчно. Лишеността може да породи не само чувството за солидарност, за единство с „народа“. Тя може да тласне и към предателството в

стремеж да се придобие липсващото място в обществото (овчарите предатели в третата част). Затова пълното себеотричане е в жертвата – висшето посвещение, в което изчезва всичко индивидуално, за да се прояви общността. Измежду многото примери ще посоча един от най-странните, повторен и в биографията на Левски, и в „Записки по българските въстания“: епизодът, когато стопанката на Иван Арабаджията му припомня, че той има дом и челяд. На предложението на Левски „Да я очистим“ истински посветеният на делото може да отговори само „Съгласен съм“ [8, с. 290].

Съществуването в тъмната периферия на обществото е същевременно и съществуване в мрака на една история, свеждаща „народа“ единствено до обект на нечия по-висша воля. Във времето до появата на апостолите българите още мислят, че османлиите „са проводени от бога да ни мъчат“ [8, с. 369]. Във времето, когато пише Захари, на „народа“ се казва: „вие не разбирате от нищо, трябва да си гледате само ралото и да слушате какво ще да ви кажат учените господиновци“ [8, с. 19]. Раждането на „народа“ следователно е свързано с осъзнаването му като деятел в политическото пространство, като истинския деец в историята: „народите не са говеда, не са стадо, нищо не става без тяхното участие“ [8, с. 369-370]. А това е възможно само когато бъде представен в това пространство, когато заговори и гласът му бъде чул. Но „народът“ може да заговори само ако някой говори вместо него, от негово име. Ярък пример за такова заговаряне са революционните прокламации, програми, възвания и кървави писма, чиято истинска стойност е, че в тях „народът“ заявява себе си, своята истина и своя живот. Въпреки че З. Стоянов посочва личното авторство на всеки един документ, те свидетелстват не за индивидуалните идеи на един или друг революционер и проповедник на свободата, а за „пробуждането“ на „народа“, за неговото извикване на битие. Според Бурдийо „ефектът на оракула“ се проявява в онази реч, „когато някой говори от името на нещо, на което вдъхва живот чрез самата си реч“ [1, с. 169]. Тези прокламации започват със самоназоваването (и самосъздаването) на един говорещ субект: „ние, българите“. И са обърнати към една също така активно припознавана като субект общност: „братя българи“. По този начин се постига ефектът сякаш „народът“ говори сам на себе си, но по-важното е, че той е разпознат като активна страна в един диалог, в който от значение е не само да издигнеш глас, но и да бъдеш чул, някой да обърне внимание на призива ти, на искането ти за признание.

Постоянното възобновяване на този диалог, припомнянето на гласовете на миналото, четенето на разказа за това минало е работата, чрез която общността отново и отново създава своето битие.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бурдийо, П. Казани неща. С. 1993.
- [2] Бърк, П. Народната култура в зората на модерна Европа. С. 1997.
- [3] Кирова, М. Йордан Йовков: Митове и митологии. С. 2001.
- [4] Найденов, Н. Публика и политика: Въведение в политическата антропология. С. 2008.
- [5] Радклиф-Браун, А. Структура и функция в примитивното общество. С. 1997.
- [6] Смит, А. Националната идентичност. С. 2000.
- [7] Стефанов, В. Литературната институция. С. 1995.
- [8] Стоянов, З. Записки по българските въстания. С. 1976.

За контакти:

Димитър Самуилов Бурла, София. E-mail: d_burla@abv.bg

Докладът е рецензиран.